

‘शब्दातीत शान्तनु’ उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन

डम्बर गिरी

परीक्षा क्रमाङ्क : २८१७७९/०६८

त्रि.वि.वि. दर्ता नं.: ९-२-९-७९७-२००६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली

भाषा शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह दोस्रो

वर्षको पाठ्यांश नेपा.शि. ५९८ को

प्रयोजनका निम्ति

प्रस्तुत

शोधपत्र

२०७३/२०१७

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर

प्रतिबद्धतापत्र

प्रस्तुत शोधप्रतिवेदन भित्रका सामग्री कहीं कतैबाट साभार गरिएको छैन । यसका कुनै अंश अन्य प्रयोजनका लागि उपयोग र प्रकाशनमा आएका पनि छैनन् । तसर्थ प्रस्तुत शोधप्रतिवेदन नितान्त मौलिक भएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

.....
डम्बर गिरी

(शोधार्थी)

मिति: २०७३/११/१८

निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली भाषा शिक्षा विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) द्वितीय वर्षका शोधार्थी डम्बर गिरीले 'शब्दातीत शान्तनु उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रही तयार गर्नुभएको हो । यस शोधकार्यको आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
प्रा.डा.राजेन्द्रप्रसाद पौडेल

(शोध निर्देशक)

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

त्रि.वि.कीर्तिपुर

मिति : २०७३/११/१९

Date: 02 March, 2017

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशका निमित्त यस सङ्कायतर्फका शोधार्थी डम्बर गिरीद्वारा 'शब्दातीत शान्तनु उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा तयार गरिएको यो शोधपत्र स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहरिएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	दस्तखत
१.	प्रा.डा. रामप्रसाद भट्टराई (विभागीय प्रमुख)	.....
२.	प्रा.डा. पारसमणि भण्डारी (शोध विशेषज्ञ)	.....
३.	प्रा.डा.राजेन्द्रप्रसाद पौडेल (शोध निर्देशक)	.....

मिति : २०७३/१२/०८

Date: March 21, 2017

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागको नेपाली पाठ्यक्रम नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ यो शोधपत्र तयार गरिएको हो । यस अध्ययनले समाजभाषिक सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने सबैलाई सहयोग पुऱ्याउने आशा राखेको छु । आफ्ना समस्या र बाध्यतालाई पन्छाएर शोधपत्रको शीर्षक चयन, शोधप्रस्ताव लेखन र शोधपत्रको अन्तिम स्वरूप दिने समयसम्म उत्साहवर्द्धक प्रेरणा, कुशल निर्देशन तथा महत्त्वपूर्ण सुझाव दिनुहुने आदरणीय गुरु प्रा.डा.राजेन्द्रप्रसाद पौडेलप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । उपयुक्त शीर्षकको शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधका लागि अवसर प्रदान गर्ने नेपाली भाषा शिक्षा विभाग र समयमा नै शोधपत्र स्वीकृत गरी कार्य थालनी गर्न सहयोग पुऱ्याउने अनि थप हौसला प्रदान गर्ने आदरणीय विभागीय प्रमुख प्रा.डा. रामप्रसाद भट्टराईलगायत विभागका अन्य गुरुहरूप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

शिक्षा नै सबैभन्दा ठूलो सम्पत्ति हो भन्ने उपदेश दिँदै आफूले जीवनमा अनेकौ दुःख, कष्ट सहेर पनि आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै मलाई यहाँसम्म पुऱ्याउनु हुने मेरा पुजनीय बाबा-आमाप्रति सदा ऋणी छु । त्यस्तै मेरो अध्ययनलाई अगाडि बढाउन सदा हौसला र सहयोग गर्नुहुने मेरा परिवारजनप्रति विशेष कृतज्ञ छु । साथसाथै साथीहरू तथा सम्पूर्ण आफन्तहरूप्रति आभार प्रकट गर्दछु । अन्त्यमा शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा सहयोग लिएका र साभार गरिएका विभिन्न पाठ्यसामग्रीका लेखक तथा यस शोधपत्रको भाषिक सम्पादन, टाइपिङ र प्रिन्ट गरी सहयोग पुऱ्याउने दिदी तारा अधिकारीलाई विशेष धन्यवाद प्रकट गर्दछु ।

डम्बर गिरी

(शोधार्थी)

नेपाली शिक्षा विभाग

त्रि.वि.,कीर्तिपुर

शोधसार

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागको नेपाली पाठ्यक्रम नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ तयार गरिएको हो । प्रस्तुत अध्ययनमा भाषिक दृष्टिले 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय, लिङ्गीय, शैक्षिक र उमेरका आधारमा वर्गीकरण गर्नु, 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको भाषाको वर्गगत, लैङ्गिक, शैक्षिक र उमेरगत स्थिति पत्ता लगाउनुजस्ता उद्देश्यहरू रहेका छन् । प्रस्तुत अध्ययनको सामग्री सङ्कलनका क्रममा प्राथमिक स्रोतका रूपमा वानिरा गिरीद्वारा लिखित 'शब्दातीत शान्तनु' (२०५६) उपन्यासलाई नै पहिलो र सबभन्दा महत्त्वपूर्ण सामग्री मानिएको छ । त्यस्तै द्वितीयक सामग्रीअन्तर्गत शोधशीर्षकसँग सम्बन्धित विभिन्न पूर्व शोधपत्रहरू, सामाजिक भाषाविज्ञान र यससँग सम्बन्धित विभिन्न सन्दर्भ पुस्तकहरू, अनुसन्धानका सामग्रीहरू, पाठ्यपुस्तकहरू, सामाजिक तथा सांस्कृतिक लेखरचनाहरू, जातिभाषिक सूचनाहरू, खोजमूलक लेखहरू, सुभाव तथा प्रतिवेदनहरू, पुस्तकालयीय सामग्रीहरू, वानिरा गिरीसँग सम्बन्धित साहित्यिक पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरू, इन्टरनेट आदि रहेका छन् । उल्लिखित स्रोतहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरेर पुस्तकालयीय कार्यलगायत आवश्यकताअनुसार वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, विवेचनात्मक विधिको उपयोग गरी शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनबाट 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा एउटा विशाल समाजको जीवन्त प्रस्तुति रहेको, त्यो जीवन्त समाजको प्रस्तुति भाषाको माध्यमबाट भएको, कुनै पनि भाषा त्यस समाजको सांस्कृतिक परम्परामा आधारित हुन्छ भन्ने समाजको संस्कृति र परम्परा भाषाद्वारा नै व्यक्त गर्न सकिने, उमेर, लिङ्ग, शिक्षा, जातजाति, धर्म-संस्कृति आदि तत्त्वहरूले आ-आफ्नै प्रकृतिअनुसार भाषामा विभिन्नता ल्याउँछ भन्ने निष्कर्षहरू निकालिएको छ । निष्कर्षतः सामाजिक संरचनागत तहअनुसार भाषाका विभिन्न भेदहरू देखिन्छन् र विभिन्न भाषिक भेदहरू तथा भाषाको प्रयोग फरक-फरक ढङ्गले गरिन्छन् भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

विषयसूची

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१	पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याकथन	२
१.३	अध्ययनको उद्देश्य	३
१.४	शोधको सान्दर्भिकता/औचित्य	३
१.५	अध्ययनको सीमाङ्कन	५

अध्याय दुई

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक प्रारूप

२.१	पूर्वकार्यको पुनरावलोकन	६
	२.१.१ सम्बन्धित पुस्तकको पुनरावलोकन	६
	२.१.२ शोधपत्रहरूको पुनरावलोकन	८
२.२	पूर्व अध्ययनको महत्त्व	१४
२.३	सैद्धान्तिक प्रारूप	१६
	२.३.१ समाज भाषाविज्ञानको परिचय	१६
	२.३.२ समाज भाषाविज्ञानको सङ्क्षिप्त सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि	१८
	२.३.३ समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र	१९
	२.३.४ भाषिक समुदाय	२०
	२.३.५ भाषाद्वैत	२१
	२.३.६ द्विभाषिकता/बहुभाषिकता	२२
	२.३.७ भाषिक भेद	२४
	२.३.८ कोड, कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण	२९
	२.३.९ सारांश	३०

अध्याय तीन

विधि र अध्ययन प्रक्रिया

३.१	अध्ययन विधि	३२
	३.१.१ तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू	३२

३.१.१.१ प्राथमिक सामग्री	३३
३.१.१.२ द्वितीयक/गौण सामग्री	३३
३.२ शोधको अध्ययन क्षेत्र	३३
३.३ नमुना छनोट पद्धति	३४
३.४ तथ्याङ्क/सूचना सङ्कलन	३५
३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण र मूल्याङ्कन पद्धति	३६

अध्याय चार

व्याख्या र विश्लेषण

४.१ उपन्यासकार वानिरा गिरीको सङ्क्षिप्त परिचय	३८
४.२ 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासको विश्लेषण	३९
४.३ शब्दातीत शान्तनु उपन्यासको समाजभाषिक विश्लेषण	४०
४.३.१ परिचय	४०
४.३.२ वर्गीय आधारमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण	४१
४.३.२.१ उच्च वर्गीय पात्रहरूमा प्रयुक्त भाषा	४२
४.३.२.२ मध्यम वर्गीय पात्रहरूमा प्रयुक्त भाषा	४५
४.३.२.३ निम्नवर्गीय पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण	४७
४.३.३ शैक्षिक अवस्थाका आधारमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा	४९
४.३.३.१ शिक्षित पात्रहरूमा प्रयुक्त भाषाको	५०
४.३.३.२ अशिक्षित पात्रहरूमा प्रयुक्त भाषा	५३
४.३.४ उमेरका आधारमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण	५४
४.३.५ लैङ्गिक आधारमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण	५८
४.३.६ धार्मिकका आधारमा 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा	६२
४.३.७ 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा द्विभाषिकता/बहुभाषिकता	६४
४.३.८ 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा प्रयुक्त कोड मिश्रण	६६
४.३.९ 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासमा प्रयुक्त समाजमा प्रचलित हुने केही	

अध्याय पाँच

सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

५.१	सारांश	७०
५.२	निष्कर्ष	७४
५.३	शैक्षिक उपयोगिता	७८
	५.३.१ नीतिगत तह	७९
	५.३.२ प्रयोगगत तह	८०
५.४	भावी अध्ययनका लागि सम्भावित शीर्षकहरू	८२

सन्दर्भसूची

परिशिष्ट

व्यक्तित्व

तालिका सूची

तालिका नं १ : भाषाद्वैतलाई स्पष्ट पार्ने तत्त्वहरू	२२
तालिका नं. २ : 'शब्दातीत शान्तनु' उपन्यासका वर्गीय पात्रहरूको वर्गीकरण	४१
तालिका नं. ३ : शैक्षिक आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण	५०
तालिका नं. ४ : उमेरको आधारमा पात्रगत वर्गीकरण	५५
तालिका नं. ५ : लैङ्गिक आधारमा पात्रहरूको वर्गीकरण	५९
तालिका नं. ६ : लैङ्गिक आधारमा उपन्यासमा प्रयुक्त केही शब्दगत वर्गीकरण	६१
तालिका नं. ७ : मर्यादाका आधारमा	७६
तालिका नं. ८ : सभ्यताको आधारमा	७७

आरेख सूची

आरेख नं. १ : द्विभाषिकता	२३
आरेख नं. २ : भाषिक भेदहरू	२५
आरेख नं. ३ : नेपाली भाषाका भाषिका	२६
आरेख नं. ४ : कोड परिवर्तन	३०
आरेख नं. ५ : सामाजिक तत्त्वहरू	३७

व्यक्तिगत विवरण

नाम : डम्बर गिरी
जन्म मिति : २०४५/११/२४
बाबुको नाम : मानबहादुर गिरी
आमाको नाम : पूर्णमाया गिरी
ठेगाना : कुलुड-७, भोजपुर
भाषा : नेपाली
धर्म : हिन्दु
राष्ट्रियता : नेपाली
लिङ्ग : पुरुष
रगत समूह : AB⁺
सम्पर्क नं. : ९८४२२९९८११/९८११००७४२६

शैक्षिक योग्यता

तह	सम्बन्धित संस्था
एस.एल.सी.	श्री वीरेन्द्र उ.मा.वि., कुलुड-२, भोजपुर
१० + २	श्री वीरेन्द्र उ.मा.वि., कुलुड-२, भोजपुर
स्नातक तह (बी.एड.)	धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस, धनकुटा
स्नातकोत्तर तह (एम.एड.)	त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं